

ראובן (ריצ'רד) שטיינר

לחשים בקדם-כנענית בכתבי הפירמידות: סקירה ראשונה של תולדות העברית באלף השלישי לפסה"נ

כבוד נשיא האקדמיה, כבוד נשיא האקדמיה לשעבר, כבוד נשיא האוניברסיטה העברית, כבוד נשיאת האיגוד העולמי למדעי היהדות, חברי האקדמיה המכובדים, בני משפחתי היקרים, קהל נכבד.

בראשית דבריי אני מבקש להודות לפרופ' בר-אשר מקרב לב על שאפשר לי להרצות באכסניה הנכבדה הזאת בירושלים בלשון העברית, במקום להודיע על תגליתי בניור-יורק באנגלית. האקדמיה ללשון העברית והאוניברסיטה העברית קרובות מאוד ללבי. בגבעת רם ביליתי שלוש שנים בלתי נשכחות (שנה כסטודנט ושנתיים כעמית המכון ללימודים מתקדמים), ולפני שנה היה לי התענוג והכבוד הגדול לחזור לגבעת רם כחבר האקדמיה ללשון העברית. אני קשור גם קשר משפחתי לאוניברסיטה: אחי מרק הוא פרופסור בחוג לפילוסופיה, וגיסתי רחל היא ראש מחלקת ההדרכה בספרייה הלאומית. כבוד גדול לי לחזור לירושלים שוב כדי להביע את תודתי לאקדמיה ולאוניברסיטה על כל הטוב אשר גמלו לי ולמשפחתי.

זאת לא הפעם הראשונה שאני מרצה בירושלים על טקסטים שמיים הכתובים בכתב מצרי. בשנת 1981 פענחתי נוסח פגני של מזמור כ' מתוך הטקסט הארמי הכתוב בכתב הדמוטי, והכנתי מאמר על התגלית עם צ'רלס נים (Nims) ז"ל, אגיפטולוג באוניברסיטת שיקגו. המאמר הופיע ב-*JAOS* בשנת 1983,¹ וזמן קצר לאחר מכן, בהיותי במכון ללימודים מתקדמים, הוזמנתי להגיב על הרצאה של פרופ' משה ויינפלד על התגלית.

פרופ' בר-אשר ביקש ממני לספר איך הגעתי לטקסטים האלה, ואכן זה סיפור מעניין. בתחילת הקריירה שלי עסקתי אך ורק בפונולוגיה. לא הייתה לי שום כוונה לפענח

* הרצאה שנישאה בישיבה פתוחה של האקדמיה ללשון העברית בשיתוף האוניברסיטה העברית והאיגוד העולמי למדעי היהדות בגבעת רם ב-ג' בשבט תשס"ז (22.1.2007). ההרצאה נדפסת כאן בתיקונים קלים; תיקונים נוספים יבואו במהדורה האנגלית.

1. Ch. F. Nims and R. C. Steiner, "A Paganized Version of Ps 20:2-6 from the Aramaic Text in Demotic Script", *Journal of the American Oriental Society* 103 (1983), pp. 261-274

כתובות עתיקות; התעניינתי בבלשנות, ולא באפיגרפיה. המפנה בקריירה שלי בא בעקבות שיחת טלפון עם מורי ורבי פרופ' יהושע בלאו בסוף שנת 1980 בהיותו בשבתון בניו-יורק. בעת ההיא הכנתי מונוגרפיה על ההגייה המשונה של הצד"י אצלנו, דהיינו המימוש המחוכך [ts]. יום אחד, לאחר שסיפרתי לפרופ' בלאו על נושא המחקר, הוא צלצל אליי, וכדרכו התנצל מראש על שהוא עומד להגיד לי דבר שבודאי כבר ידוע לי. ואז סיפר לי על טקסט מוזר, שמעולם לא שמעתי עליו – טקסט ארמי כתוב על פפירוס ארוך בכתב דמוטי, שנתפרסמו ארבע שורות ממנו בשנת 1944 בידי צוות חוקרים באוניברסיטת שיקגו. הקטע הקטן הזה יהיה חשוב לך, הוא אמר, שהרי המילה צפון מופיעה בו, והתעתיק הדמוטי של הצד"י שבתחילתה הוא ת־ס!

הכול תלוי במזל, אפילו ספר תורה שבהיכל, וכל שכן הפפירוס הדמוטי, שפרופ' בלאו אוהב לכנות אותו בשם "הפפירוס הדמוני". חודשים אחדים אחרי שיחתי אתו התחלתי ללמד באוניברסיטת שיקגו בתור פרופסור אורח. כבר ביום הראשון משך אותי הצדה אחד מגדולי הדור בתחום האגיפטולוגיה, קלאוס בַּיֵר (Baer) ז"ל, וניסה לעניין אותי בטקסט הדמוטי. שבוע לאחר מכן מצאתי בתיבת הדואר שלי את עלון החדשות של ה-Oriental Institute, ובו מאמר על הטקסט הדמוטי. התחלתי להרגיש אז שהטקסט הזה הוא באמת דמוני ושהוא רודף אותי בלא הרף, והחלטתי שלא יהיה שום נזק אם אבדוק דוגמאות נוספות של הרצף ת־ס. בקיצור, "הנחש השיאני ואכל". כיום רשימת הפרסומים שלי כוללת כתריסר מאמרים הדנים בחומר שְׁמִי בכתבים מצריים, שלושה מהם עם נימס ואחד עם ד"ר עדינה מושבי, מרצה בחוג ללשון העברית באוניברסיטה הזאת. האגיפטולוגים שעבדתי אתם לפני עשרים ושש שנה הם מזמן בעולם האמת, אבל תלמידיהם שומרים על קשר אתי. והנה בשנת 2002 קיבלתי דואר אלקטרוני מאחד מהם, רוברט ריטנר (Ritner), שהוא היום פרופסור מן המניין בשיקגו. הוא הפנה את תשומת לבי ללחשים אחדים בכתבי הפירמידות שרוב המומחים לא העזו לתרגם מאז נתגלו לפני יותר ממאה שנה. גם ריטנר, שהוא מומחה עולמי למגיה המצרית, לא הבין אותם כלל. על כן הוא שאל אותי שאלה אחת פשוטה: Can any of this be Semitic? בשביל מי שעוסק במגיה מצרית שאלה זו טבעית לחלוטין. מספר לחשים שְׁמִיים בכתובים בכתב מצרי הגיעו אלינו מתקופות מאוחרות יותר. בפפירוס הרפואי שבלונדון מן המאה הארבע-עשרה לפני הספירה יש שישה לחשים שְׁמִיים בכתב ההייראטי. בוואדי חמאמאת יש לחש ארמי נגד עקרבים הכתוב בכתב הדמוטי. יש כנראה גם לחשים שְׁמִיים בפפירוס הריס המגי. מסתבר שהמגיה הייתה מאז ומתמיד סחורה בין-לאומית. לפי ג'רלדין פינץ', המצרים ייבאו מגיה מחוץ לארץ אפילו לפני תקופת הפירמידות, ואני מצטט בתרגום שלי:

תרבות מצרים הקדומה הייתה בדרך כלל חסינת השפעות זרות, אבל המגיה

הייתה יוצאת מכלל זה. הנדיר, האקזוטי ואף הפרימיטיבי מוערכים במגיה, שהרי עצם זרותם נותנת להם כוח. בסוף האלף הרביעי או בראשית האלף השלישי לפני הספירה יובאו כנראה למצרים אספקטים מסוימים של התרבות המסופוטמית. יכול להיות שהמוטיב של האל המתגבר על חיות מסוכנות, שהוא שכיח כל כך על מצבות וחפצים מגיים, מקורו באמנות המסופוטמית.²

נעבור עתה לכתבי הפירמידות. כתבים אלו, הכתובים בכתב החרטומים (הוא הכתב ההירוגליפי), הם האוסף הקדום ביותר של טקסטים דתיים מצריים שהגיע אלינו. הם חרותים על הקירות הפנימיים של מספר פירמידות, החל בפירמידה של המלך אונס בסקארה. אונס מלך במאה העשרים וארבע לפני הספירה, אבל החוקרים סבורים שהטקסטים חוברו לפני זמנו.

בין כתבי הפירמידות יש שני קבצים של לחשים שמטרתם למנוע נחשים מלגשת אל המומיה של המלך, קובץ מצד זה וקובץ מצד זה. הלחשים בשני הקבצים שונים זה מזה, חוץ מלחש מצרי אחד המופיע פעמיים, פעם בכל קובץ. לדעתי, לחש נשנה זה הוא המפתח להבנת הרקע להופעת לחשים שמיים בכתבי הפירמידות. מדובר בו על אֵל בשם חַע־תָּאוּ, אל שעבדו אותו בגבול שבלבנון בתקופת הממלכה הקדומה. מיד נעמוד על משמעות הדבר.

בשני הקבצים משובצים לחשים שמיים קצרים. זאת אומרת שיש הקשר מצרי לחומר השמי. עובדה זו נותנת לנו קנה מידה לשפוט את הפענוח: ככל שהפענוח מתאים יותר להקשר המצרי הוא משכנע יותר, במיוחד אם הטקסטים השמיים והמצריים מבהירים זה את זה. למשל, בשורה 6 של דף הלחשים (עמ' 4 למטה) מישוהו פונה לנחש העומד להיכנס לחדר הקבורה ומצהיר במצרית: "בעלת את שתי שומרות הסף". הצהרה זו מעוררת מספר שאלות. מי מדבר? ומי הן שתי שומרות הסף? ומה משמעות המגע המיני הזה? על שתי השאלות הראשונות עונה המבוא השמי בשורה 5: "אמרת ריר־ריר אמ־נחש אמ־נחש". מדוברת כאן ריר־ריר אמ־נחש כפולה, שומרת סף כפולה. על השאלה השלישית עונה הסיום השמי בשורה 7: "נטה יא דודי!". אחרי המגע המיני ריר־ריר יכולה לדבר על לב הנחש, שהרי הוא עכשיו דודה. דוגמה אחרת: בשורה 8 ריר־ריר, אמ־נחש, נותנת פקודה בלשון שמית לנחש ארסי הנכנס לחדר הקבורה: "בוא בוא ביתי" – ומיד לאחר מכן, בשורה 9, מסופר במצרית שהארס אכן מיהר "לבית אמו". השוויון בין "ביתי" ובין "בית אמו" נראה בעליל כאשר מחליפים את הכינויים החבורים בשמות העצם הנרמזים באמצעותם. "ביתי" הופך ל"בית אמ־נחש" ו"בית אמו" הופך לצירוף כמעט זהה: "בית אם הנחש". דוגמה שלישית: בשורה 16 אמ־נחש נותנת פקודה לנוס מפניה, והפעם הציווי השמי בא בלשון רבים. מיד אחר כך, בשורה 17, מסופר במצרית שה"גבלים"

| | |
|---|--|
| אמרה 232 | |
| m mtí m mtí mí mtí mí mtí | 1. בואו! ארס! בואו! ארס! ארס! ארס! ארס! |
| 333 mwt.f sp-2 mí mtí mí mtí | 2. הו ררר [=ריר-ריר], אמו-אמו! ראו! ארס! ארס! ארס! |
| אמרה 234 | |
| hr hr.k hry rít.f | 3. פרצוף עליך, אתה אשר על גחונך. |
| hm n hknt m hrwy.ś śn-nw | 4. היסוג מלפני המתרוננת בשני פרצופיה! |
| אמרה 235 | |
| k-w 3-3-3 í-m-ím h-w í-m-ím h-w | 5. קו ררר אמ חו אמ חו [=אמרת ריר-ריר אסינחש-אסינחש]: |
| íw nk.n.k írtí r(w)t '3 | 6. בעלף את שתי שומרות הסף. |
| n-t í t-tí-í í í-3-í | 7. נט י דדי י ארי [=נטה יא רודי יא ארי]! |
| אמרה 236 | |
| k-b-b-h í-tí-í-tí-í b-í-tí-í | 8. קבכה אתי אתי ביתי [=לחשו: בוא בוא ביתי]! |
| אמרה 237 | |
| tf í.tm ím íbw skr ír pr n mwt.f | 9. תם הריר, מה שבכיסים [של הארס] מיהר לבית אמו. |
| אמרה 238 | |
| t n ít.k n.k íkí-nhy | 10. לחם אביך לך, אתה שהתקפתך החטיאה את המטרה. |
| nbw hknw H'y-t3w k3.k pw nn w3š | 11. זהב הרינה, ח'ע'יתאו - הוא הוא שורך, הנערץ אשר נעשה זה נגדו. |
| írw n(i) r.f | |
| אמרה 281 | |
| í-s-s-h k-w k-b-b-h 3-3-3 b-í | 12. אססה קו קבכה ררר בי [=לחישתו, אמרת לחשו: ריר-ריר בי]; |
| rw n p-h-tí-í rw n p-t-tí-í p-h-tí-í p-t-tí-í | 13. רו נ פהתי רו נ פתתי פהתי פתתי [=ראורנא פיותיי ראורנא פותותיי - פיותיי פותותיי]! |
| m-mí-n ínw 3-3-3 t-w-b ś íf w-ínw hnw | 14. מינ אנו ררר טוב ט(א) אפ ואנו הנו [=מי אני? ריר-ריר - ערבות הריח באפי - אני הן]. |
| אמרה 282 | |
| nbw hknw H'y-t3w [...] k3.k nn w3š írw nn r.f | 15. זהב הרינה, ח'ע'יתאו [...], הוא שורך, הנערץ אשר נעשה זה נגדו. |
| אמרה 286 | |
| 'b-š-w m-3-3-3 š-w t-m-t í-t-h-nw-w | 16. עבצ'ו מררר ת(ו)ו תמת ידהנו [=מהרו מלפני ריר-ריר זו תמית ידהנה]! |
| Kbnw sbnw | 17. הגבלים הסתלקו בזחילה. |
| אמרה 287 | |
| nní mwt.f nní mwt.f | 18. אתה שסילקה אותך אמך! אתה שסילקה אותך אמך! |
| íw.k rr m nn íw.k rr m nn m3 tñ | 19. האומנם אתה פה? האומנם אתה פה? ארי, הסתלק! |

(Kbnw בלשון רבים) אכן הסתלקו בזחילה. המתרגם האחרון של כתבי הפירמידות חשב שהכינוי גבלים הוא סתם מטפורה יפה לנחשים, ולא היא. מדובר בנחשים מגבל, שאם-נחש פנתה אליהם בגבלית. נחשים גבלים אלו בקיאים לא רק בשפת גבל אלא גם בדת גבל. לכן כשאומרים להם שלא את המלך לבדו הם מתקיפים אלא גם את ח'עיתאו, אָל גבל, יש סיכוי שהם ישימו לב. דוגמה רביעית: בשורה 18 פונים לנחש אחד במילים "אתה שסילקה אותך אמך". מי שקורא את המצרית בלבד לא יבין את המילים האלה, שהרי כתוב בשורה 9 שהנחש הארסי מיהר לבית אמו, ולא שמענו שהיא גירשה אותו משם. רק מי שקורא את הפקודה השמית בשורה 16, יודע שאם-נחש אכן גירשה קבוצת נחשים – לא מביתה אלא מחדר הקבורה.

ברור אפוא שההקשר המצרי הוא המפתח, ולכן נתחיל בו. אני מדגיש שלא הבאתי את הלחשים המצריים בשלמותם; הבאתי רק את הקטעים המצריים המבשרים את הלחשים השמיים או שמוכהרים על ידיהם. את התרגומים של הקטעים האלה תרגמתי לעברית בעיקר מתוך ספרו של ג'ימס אלן, שהופיע בשנת 2005,³ אבל במקרים מסוימים העדפתי את התרגומים של חוקרים אחרים.

בשורות 1–2 נחש ארסי מתקרב לחדר הקבורה של המלך. המלך המת צועק "בואו! ארס!" כמו שאנחנו צועקים היום "הצילו! אש!". בזה הוא מזעיק את ריר-ריר אמור-אמו, דהיינו זוחלת כפולה שהיא אמו של הנחש. זוחלת זו מתוארת בשורות 4–6. לפי שורה 4 יש לה שני פרצופים; לפי שורה 5 הכינוי שלה הוא "אם-נחש-אם-נחש"; ולפי שורה 6 היא שומרת סף כפולה בחדר הקבורה של המלך. ברייה זו היא אמו של הנחש המסכן את המלך, שהרי היא אמם של כל הנחשים, והם אמורים לשמוע בקולה.

לזוחלת הכפולה יש גם שם כפול: ררר = ריר-ריר. בשם הזה המילה השמית ריר, הידועה היטב בעברית ואפילו בלשון ימינו, מכוונת לארס, שהרי מבחינה ביולוגית הארס של הנחשים הוא סוג מיוחד של ריר. בשורה 9 המילה המצרית *tf*, שפירושה 'ריר', מכוונת גם היא לארס. גם באכדית המילה *imtu*, דהיינו חמת נחשים, יש לה גם משמעות של ריר.

יש לשים לב לכתיב של ריר-ריר. הסופר כתב את הסימן לריר"ש רק שלוש פעמים, אף על פי שביר-ריר יש ארבע ריר"שין. כתיב זה מזכיר את העניין של "רווח בין הדבקים" בקריאת שמע. במסכת ברכות קבעו חז"ל שלא יבטא הקורא "בכל-לבבכם" בלמ"ד אחת ארוכה, אלא "יתן רווח בין הדבקים" וישמע את שתי הלמ"דין בנפרד. הסופר שלנו לא הקפיד לתת רווח בין הדבקים ולבטא ריר, ריר, אלא ביטא ריריר ברי"ש אחת באמצע. אבל יש לתמוה על הגייה זו באלף השלישי לפני הספירה. הלא בתקופה הקדומה ההיא עדיין הגו ריר-ריר, עם תנועות סופיות המציינות את היחסה של השם. תנועות סופיות אלו נותנות רווח בין הדבקים באופן

אוטומטי! אבל בדיקת שמות האלים באכדית עתיקה ובאבלאית פותרת את הבעיה. כבר כתבו החוקרים שבאלף השלישי לפני הספירה שמות האלים מופיעים בדרך כלל בלא סופיות היחסה!

השם הכפול ריר־ריר מזכיר את הכתוב במשלי ל, טו: "לעלוקה שתי בנות: הב הב". לפי החוקרים, שתי הבנות של העלוקה הן שני כפתורי ההדבקה והמציצה שלה, הנקראים הב הב, דהיינו "תן תן". ראייה לדבריהם אפשר להביא מבראשית כט, טז: "וללכן שתי בנות, שם הגדולה לאה ושם הקטנה רחל". זאת אומרת, אחרי שהמקרא מספר ש"לפלוני שתי בנות", הוא נותן את שמותיהן. מסתבר שזה גם המבנה של הפסוק במשלי, ושיש לראות בהב הב את שמות הבנות. היחס של הב הב לשני כפתורי המציצה של העלוקה דומה ליחס של השם ריר־ריר לשני הפרצופים של אס־נחש. העלוקה, שהיא מין תולעת, דומה בצורתה לנחש, ודמיון זה משתקף בכתב החרטומים, שבו משמש הסימן המגדיר נחשים גם לתולעים.

הטקסט השמי הראשון נמצא בשורה 5 של דף הלחשים (עמ' 4 למעלה). סימנתי את הטקסטים השמיים באותיות שמנות בצד הלוועזי. בצד העברי נתתי תעתיק של הסימנים המצריים לאותיות עבריות וגם תרגום לעברית מודרנית, עם סימן שוויון ביניהם. שורה 5 מתחילה במילה קָן, אבל אני אבטא אותה קו, בלא סיומת היחסה, כדי להקל על דוברי העברית המודרנית. מילה זו, במשמעות 'אמרה', נעלמה כמעט לחלוטין מן העברית. היא שרדה בעיקר בלשון הארכאית של השירה המקראית, למשל: "בכל הארץ יצא קָנָם ובקצה תבל מְלִיָּהֶם" (תה' יט, ה). היא מופיעה שוב בשורה 12, בקובץ השני של הלחשים.

אחרי קו בא הצירוף ררר אמ חו אמ חו, שפירושו 'ריר־ריר אס־נחש־אס־נחש'. נשים לב שבשורה 2 כתוב 'ריר־ריר, אמ־אמו', אבל שם הצירוף אמ־אמו מופיע במצרית ממש, ואילו בשורה 5 יש לנו שמית בתעתיק מצרי. החזרה על אמ חו ועל אמו משקפת את הכפילות של ריר־ריר. המילה חו קרובה למילה הארמית חויה ולמילה הערבית חִיָּה, שפירושו 'נחש'. לפי המילון של לוי יש צורה דומה עוד יותר בארמית גלילית: חו. מילה זו מזכירה את שם אשתו של אדם הראשון, חוה. בבראשית רבה דרשו חז"ל שחווה הייתה "חוויה דאדם", זאת אומרת, שהנחש התגלם בה בהשיאה את בעלה לאכול מעץ הדעת. עד היום יש חוקרים שרואים בדרשה זו לא רק משחק מילים אלא אטימולוגיה ממש, וסוברים שפירושו השם חווה הוא 'נחש'. ואולי אפילו יש קשר כלשהו בין הביטוי אם כל חי ובין הכינוי הקדמון שמצאנו כאן, אמ חו. מקבילה אחרת לכינוי אמ חו נמצאת בשירי אהבה שומריים, שבהם האלה Inana קוראת לדודה, האל Dumuzi (דהיינו תמוז), "Ama-ušum" שלי, שפירושו המילולי הוא 'אס־נחש שלי'.

בשורות 6-7 ריר־ריר משדלת את הנחש בדברים, בנסותה לפתות אותו לסור מחדר הקבורה. מדבריה משתמע שהוא לא רק בנה אלא גם דודה, מאחר שהוא קיים מגע מיני עם שתי שומרות הסף של חדר הקבורה. המילה דד במשמעות 'אהוב'

ידועה היטב מהמקרא, מאוגריתית ואפילו מאכדית עתיקה, והמילה י, מילית הקריאה, ידועה מן האוגריתית, הארמית, הערבית וכו'. הצירוף י דדי מזכיר את הצירוף יא חביבי, והצירוף נט י דדי מזכיר את "ברח דודי" ו"סב דמה לך דודי לצבי" בשיר השירים. בסוף שורה 7 היא קוראת לו גם ארי. לצירוף נט [...] י ארי יש מקבילה מצרית בשורה 19 שפירושה 'ארי, הסתלק'.

שורה 8 מתחילה במילה קבבה, שפירושו 'לחשה' (זאת אומרת 'לחשה של ריר-ריר) או 'לחשו' (זאת אומרת 'לחשו של המלך'). השורש קב"ב ידוע מפניקית ומהמקרא, למשל 'קִבְּתוּ לִי' בהקשר מגי בסיפורי בלעם. אם כן, המשמעות המקראית של הפועל לקוב, דהיינו 'לקלל', היא תוצאה של התפתחות סמנטית. אפשר לראות עדיין את המשמעות המקורית אצל בלעם, שהרי שם, כמו בטקסט שלנו, המטרה היא לאסור את אויבי המלך באמצעות המגיה, שלא יזיקו לו. המילה קבבה מופיעה גם בשורה 12, ונראה שבשני המקומות הכינוי החבור מוסב על המלך, שהוא ההתגלמות של ריר-ריר. ריר-ריר מדברת מתוכו, וקוראת לנחש לסור אל ביתה: אתי אתי ביתי שפירושו 'בוא בוא ביתי'. בית ריר-ריר הוא כנראה חור באדמה מחוץ לפירמידה, שמשם לא יוכל הנחש להזיק למלך. נשים לב שבצירוף אתי אתי ביתי אין מילת יחס. הפועל אתה הוא פועל יוצא במקורו, כמו בערבית הקלאסית. שימוש ארכאי זה מתועד פעם אחת בלבד, "אָנְה אַתִּית בִּיתְךָ", וגם במקרא מצאנו "אבוא ביתך" (תה' ה, ח; סו יג).

נעבור עתה לשורה 9 בצד הלועזי. השורה מסתיימת בצירוף המצרי pr n mwt.f, שפירושו 'בית של אמו'. (המילה pr מופיעה בעברית כחלק מהמילה פרעה, שמשמעותה המקורית במצרית היא 'הבית הגדול, הארמון'). לדעתי, ההקבלה בין "ביתי" ובין "בית אמו", שכבר דיברנו עליה, היא ראייה חזקה שהפענוח נכון. ההקבלה איננה פורמלית בלבד. שורות 9–10 הן המשך ישיר של שורה 8, שהרי הן מתארות את התוצאות של הלחש האמור שם: הריר, דהיינו הנחש הארסי, ממחר לבית ריר-ריר, אמו, כאשר צווה. אבל הנחש הרעב, שמנעו ממנו את טרפו, מוצא שאין לו מה לאכול בבית אמו, חוץ מלחם אביו. האגיפטולוגים לא שמו לב שלחם אביו של הנחש הוא עפר, שהרי אבי הנחשים הוא האל גב, אל האדמה. וזה כמובן גם לחמו של הנחש הקדמון בבראשית.

נעבור כעת לקובץ השני של הלחשים. נתחיל בשורה 12. בלחשה הדומה ללחישת נחש המלך מבטא את המילים ררר בי, זאת אומרת שכבר נכנס בו רוח ריר-ריר דרך האף. עכשיו מתגלמת בו ריר-ריר, והוא רשאי לדבר בשמה. את הרעיון הזה מצאנו בלחש שחיבר אחד המלחשים המצריים, שהתגלם בו האל חור: "אני דברתי בשמך, כישפתי בכשפיך, קסמתי בקסמך, השבעתי בהשבעותיך, אשר חשבם לך [...] אשר יצאו מפך, אשר הפקידם אביך גב בידך [...] לסתום את פי כל זוחל אשר בשמים, אשר בארץ ואשר במים, להחיות את האנשים [...]".

בשורה 13 אנו למדים שגם הגוף של המלך השתנה. בשורה 14 הטרנספורמציה

כבר מושלמת. התחלנו ב"ריר-ריר ביי" והגענו עכשיו עד "אני הן", זאת אומרת, "אני ההתגלמות של ריר-ריר, שתי שומרות הסף". הנוסחה "אני אֶל פלוני" רגילה בכישוף המצרי, והיא מופיעה כבר בכתבי הפירמידות. למשל, באמרה מס' 296 המלך אומר "אני גב", היינו אל האדמה, שהוא אבי כל הנחשים. באמרה מס' 317 המלך אומר "אני סֹפֶךְ", האל-התנין, ושם הוא מוסיף ראייה שאין הטרנספורמציה אשליה, בהראתו שיש לו גוף זוחל פעלתן: "אני אוכל בפי, אני מטיל מים ומקיים מגע מיני באיבר שלי". גם בלחש שלנו, בשורה 13, המלך מראה שיש לו פיות ואיברי הולדה של זוחל.

נשים לב לצורת הרבים של פֶּה בשורה 13. היא איננה פיות כמו אצלנו אלא פהת = פֶּהות. יש כאן תוספת ה"א המזכירה את תוספת הה"א בצורת הרבים של מילים רבות בשפות השמיות. למשל, למילה אם מצאנו אִמָּהות בלשון חכמים, אִמָּהָתָא בסורית, ו-*ummahāt* בשלוש שפות: אוגריתית, ערבית ושבאית. צורת רבים בתוספת ה"א מתועדת בשפות שמיות שונות גם למילים המקבילות אל אב (למשל "הא לחמא עניא די אכלו אבהתנא"), חם, אִמָּה, יָשִׁם, עֵץ, אל, שנה, שפה, דלת, קרת, שֵׁת, שֶׁה ועוד. מסתבר שבפרוטו-שמית קיבלו שמות עצם קצרים תוספת זו בצורת הרבים, שהרי אפשר למצוא שרידים ממנה ברוב השפות השמיות. פה ושם נאחנו מוצאים גזירה לאחור: מצורת הרבים בתוספת ה"א נוצרה צורת יחיד חדשה מתוך צירוף הה"א לשורש, למשל אמהה בארמית גלילית, *mh* 'מים' באוגריתית, וכנראה גם אלוה בעברית. לדעתי, כך קרה גם בצורת הרבים של פֶּה באכדית עתיקה ובערבית. באכדית עתיקה מופיעה צורת היחיד *pā'um* (עם המעטק הרגיל של ה"א לאל"ף), ובערבית יש *fāhun*, *fūhun* וכו'. צורות אלו מעידות שלמילה פה הייתה צורת רבים פרוטו-שמית בתוספת ה"א, והנה מצאנו אותה בטקסט שלנו.

אחרי פהתי בשורה 13 באה פתתי = פותתי. צורה זו מחזקת את פירושם של פרשני ספרד למילים "ה' פֶּתֶהן יְעָרָה" בישעיהו ג', יז, פירוש שעליו מיוסד השימוש המודרני. רבי יונה אבן ג'נאח, רבי יהודה אבן בלעם ורד"ק הולכים בעקבות דרשות של חז"ל, שמהן משתמע שפֶּתֶהן פירושו 'ערוות'. הם משווים את "הפתות לדלתות הבית" שבספר מלכים א (ז, ג) ואת "הפותה שתחת הציר" שבמסכת כלים (יא, ב), כלי מתכת שמכניסים לתוכו את ציר הדלת. לעומת זאת יש חוקרים מודרניים המעדיפים את פירושו של רב סעדיה גאון, שה' יגלה את פֶּתֶתן, פאת ראש – כאילו הקמץ בֶּפֶתֶהן הוא קמץ גדול. לפי פירוש זה, צורת הרבים של המילה פֶּתֶהן שבספר ישעיהו היא פאותיהן, ואין בעברית כלל שם איבר שצורת הרבים שלו היא פותות. והנה בטקסט שלנו מצאנו פותות בהקשר שבו מתבקש איבר ההולדה, לפי המקבילה שהזכרנו: "אני אוכל בפי, אני מטיל מים ומקיים מגע מיני באיבר שלי". ונמצאת המילה המקראית פתהן מתפרשת פירוש חד-משמעי, כדעת אבן ג'נאח ואחרים.

נעבור עכשיו לשורה 14, ונדון בשני הכינויים המקבילים למי והן אצלנו. השורה מתחילה בכינוי השאלה מינ, עם הסיומת נו־ן. סיומת זו שכיחה בכתבי אוגרית, אפילו עם כינויים. צורה זו מצביעה בכיוון של הכנענית והאוגריתית ולא בכיוון של הארמית ושאר השפות השמיות, המשתמשות ב־ן במקום מי. בצד הלועזי אנו רואים את כתיב הכינוי: במקום m-i-n כתוב m-mi-n. בהיירוגליפים שני הסימנים הראשונים הם סימן הינשוף וסימן "אמת היד עם לחם". בשני הסימנים האלה כותבים את כינוי השאלה המצרי שמשמעותו 'מי' ו'מה'. הכתיב הזה רומז שהסופר הבין את המילה הכנענית הזאת, ושמה היה ממוצא כנעני – למשל אחד מכוהני גבל.

השורה מסתיימת בכינוי הנו, המקביל לכינוי הן, הנה שבעברית. כינוי זה מופיע גם בסוף שורה 16, קבור למילה יד, וגם שם הוא מוסב על ריר־ריר. בצד הלועזי אנו רואים שהסופר הדגיש את התנועה הסופית, בכתבו h-nw-w. בפירמידה של המלך תְּתִי, חתנו של אֵנֶס, הדגיש הסופר את התנועה הסופית עוד יותר בהוסיפו סימן אחר לזו־ו. אם כן, הסופרים לא הניחו מקום לספק: הכינוי שלנו מסתיים בוו־ו, ומיד נראה שהיא אם קריאה לחולם.

מה מִסְפֵּר הכינוי הזה? מסתבר שהוא זוגי, שהרי הוא מוסב על ריר־ריר, הזוחלת הכפולה, שתי שומרות הסף. אולם בערבית יוצרים את הכינוי הזוגי בגוף שלישי לשני המינים על ידי הוספת ā ארוכה ל־hum, המקבילה ל־hūna; ואילו humna, המקבילה ל־hūna, אינה מקבלת את הסיומת של הזוגי. על כן אין להוציא מכלל האפשרות שהכינוי שלנו הוא פשוט הכינוי של גוף שלישי רבות, כמו הנה. נוהגים להניח שהתנועה הסופית של הנה הייתה מתחילה אנקפס, זאת אומרת לפעמים ā ארוכה ולפעמים a קצרה. ובכן בין שהכינוי שלנו זוגי ובין שהוא במספר רבים, מסתבר שהוו־ו שבסופו היא אם קריאה לחולם, חולם שהתפתח מ־ā ארוכה. לדעתי כתיב הכינוי הזה, המופיע פעמיים, הוא ראיה חזקה שחל המעתק הכנעני כבר לפני זמנו של אֵנֶס. נראה שיש עוד עדות למעתק הזה בשורה 14, דהיינו הכינוי אנו שהתפתח מ־āna, המקבילה לאני בלשונו ועוד יותר לאנו במילה אנוכי. יש לממצא הזה השלכות חשובות. אין זכר למעתק הזה באוגרית, וברור שאין עוד מקום לייחס את היעדר המעתק שם לתאריכו, כמו שעשה זליג הריס. השלכה שנייה: התאוריה הסטנדרטית של הפונולוגיה ההיסטורית, דהיינו התאוריה של בלאו, מבוססת על שתי הנחות יסוד: (א) המעתק הכנעני חל רק על הברות מוטעמות; (ב) ההטעמה המלרעית היא מאוחרת. יוצא מהנחות אלו שהמעתק הכנעני לא היה יכול לחול בהברה סופית אלא במקרה שיש במילה רק הברה אחת. והנה עכשיו מצאנו בטקסט שלנו את הצורות הנו־ו ואנו־ו, שבהן חל המעתק הכנעני בהברה סופית. מבחינה זו צורות אלו דומות למילות היחס המורחבות לְמו־ו, בְּמו־ו (כגון "למו־פי", "במו־פי" בספר איוב). גם בצורות אלו יש לנו חולם שהתפתח מ־ā ארוכה בהברה סופית. צורות אלו יכולות להתיישב עם אחת מהנחות היסוד שהזכרנו אבל לא עם שתיהן.

כרגע אני נוטה לחשוב שההתניה של המעתק הכנעני היא מסובכת יותר מאשר חשבנו, אבל אמתין לשמוע את דעתו של פרופ' בלאו בנושא זה.

נעבור עתה לשורה 16. היא מתחילה בפקודה כנענית, כנראה פקודה של ריר-ריר, בפי המלך. השורש של המילה הראשונה מקביל לשורש הארמי עב"ק/עב"ע (שהוראתו 'למהר'), ואולי גם לשורש עב"ץ שבאוגריתית. השורש עב"ק מופיע בספר אחיקר מִיב, אבל אחר כך, במגילה החיצונית לבראשית מקומראן, הוא הופך לעב"ע. כידוע המעתק הזה רגיל בארמית, ובירמיהו י, יא הצורות ארְקָא וארְעָא (דהיינו 'ארץ') מופיעות זו ליד זו. ממעתק זה אנו למדים שלמ"ד הפועל של השורש עב"ק הוא ההגה המקביל ל־חֻ בערבית. הגה זה היה במקורו חוכך צדי בלתי-קולי (נוסח נחצי של ההגה [q̄] של השפה הוולשית), ואין במצרית מקביל קרוב אליו יותר מ־[š]. (ההגה שִׁי"ן, שהיה גם הוא במקורו חוכך צדי בלתי קולי, אף התמזג עם השי"ן באזור גבל אחר כך.) למזלנו יש לנו דוגמה אחרת של תעתיק זה מהאלף השלישי לפסה"נ. ממקום אחר בכתבי הפירמידות אנו למדים שנמשח מצחו של אוֹנֶס בשמן עץ הנקרא §, שם הרומז למינים אחדים של עצי מחט, שמוצריהם הובלו למצרים בים מהנמל של גבל. ראוי להדגיש שעץ זה היה חשוב מאוד למצרים, ושרבים הם הטקסטים המצריים שהוא נזכר בהם. למשל בדברי הימים למלכי הממלכה הקדומה אנו קוראים שהמלך סנפרו, שמלך במאה העשרים ושש או העשרים ושבע לפסה"נ, הביא ארבעים אניות מלאות עצי § למצרים. אני משער שלא רק את המוצרים של העץ ייבאו המצרים מלבנון אלא גם את שמו. אני סבור שהמילה § היא מילה שמית, המקבילה לעץ בעברית ולעק בארמית עתיקה. גם פה העיצור הסופי הוא ההגה המקביל ל־חֻ בערבית, וגם פה תעתיקו במצרית הוא [š]. המילה הבאה אחרי עבצ'ו בשורה 16 היא מררר. הידמות הנו"ן של מן אופיינית לדיאלקטים הכנעניים: עמונית, מואבית, אדומית, וכמובן עברית. לעומת זאת בארמית עתיקה ובשמאלית ובדיאלקט של דיר עלא הנו"ן של מן אינה נבלעת בדרך כלל. זאת אחת התכונות הכנעניות של הלחשים המראות שהארמית איננה צאצא ישיר של הדיאלקט הזה.

אחרי הצירוף מררר בשורה 16 באה המילה ת'ו(ו), כינוי השייכות והזיקה המקביל לזו בעברית וגם, לפי רוב החוקרים, למילית ש־. הלחש הזה מופיע גם בפירמידות מאוחרות יותר, הפירמידות של פפי הראשון והשני, ושם חסר הכינוי הזה. השמטת הכינוי הופכת את משפט הזיקה למשפט זיקה אסינדיטי (בלתי מקושר). השמטה זו עושה רושם של תיקון מכוון, והיא רומזת שכוהנים כנעניים הגיהו את הלחשים בזמנו של פפי הראשון. קשריו של מלך זה עם כוהני גבל היו הדוקים מאוד, אם מותר לשפוט על פי מספר הכלים הנושאים את שמו שנתגלו בחפירות גבל. העובדה שהשמטת המילה הזאת אינה משנה כלל את משמעות המשפט לפי הפענוח שלנו היא ראיה חזקה שהפענוח נכון.

משפט הזיקה בשורה 16 הוא משפט פועלי: תמת ידהנו. כצפוי, הפועל קודם

לנושא. השימוש באימפרפקט מורה על מאורע נשנה, כמו שמצאנו בדברים לב, לט: "אני אמית ואחיה", פסוק המסתיים בהזכרת ידו של הממית: "ואין מידי מציל". הפועל תמת הוא כמובן בבניין הפעיל, אבל הה"א שהיא סימן הבניין הושמטה אחרי התחילית, כרגיל אצלנו. השמטת סימן הבניין באימפרפקט של הפעיל (או יפעיל בפניקית) אופיינית לדיאלקטים הכנעניים (ובכלל זה העברית), אבל לא לארמית העתיקה: שם מצאנו תהרם ותהשב. ברור אפוא שהארמית איננה צאצא ישיר של לשון הלחשים שלנו.

נעבור עתה לשורה 17. לפקודה הכנענית בשורה הקודמת יש השפעה מיידית על בעלי חיים הנקראים Kbnw ('גבלים'). ברור שה"גבלים" האלה הם נחשים, שהרי הפועל sbn, שפירושו 'הסתלק בזחילה', הוא נשוא רגיל – וכנראה גם בלעדי – של נחשים בכתבי הפירמידות. אני משער שהגבלים הם נחשים מגבל, נחשים המסוגלים להבין פקודה כנענית. רוב הנחשים האלה מציינים לפקודה של אמם ומסתלקים, אבל אחד מהם משתהה. בשורות 18–19 המלך פונה לנחש זה ומביע את תמיהתו שהוא עדיין שם, אחרי שאמו גירשה אותו.

כפי שכבר אמרנו, יש מספר רמיזות לאזור גבל בלחשים שלנו. בשורות 11 ו-15 מופיע אל בשם ח'ע'י'תאו, שם מצרי שפירושו הוא 'המופיע (כשהוא) בוער'. ממקום אחר בכתבי הפירמידות אנו למדים שח'ע'י'תאו שוכן בלבנון. מחוץ לכתבי הפירמידות השם ח'ע'י'תאו מתועד פעם אחת בלבד. הוא מופיע בחותם אבן מתקופת הממלכה הקדומה שנתגלה בחפירות של גבל. יש משערים שח'ע'י'תאו הוא רשף; אחרים סבורים שהוא בעל; ויש אומרים שהוא השמש. בין כך ובין כך יש להניח שהזכרת אל כנעני מיד אחרי לחשים כנעניים איננה מקרה. יתרה מזו, הלחש שבו מופיע ח'ע'י'תאו הוא הלחש היחיד המופיע בשני הקבצים של לחשים נגד נחשים. מסתבר שכוונו ח'ע'י'תאו מגבל הם אשר סיפקו את הלחשים השמיים לַמצרים.

למלכי הממלכה הקדומה היו יחסים הדוקים עם גבל ועם כוהניה. בחפירות של גבל נתגלו כתובות של המלכים האלה חרותים בכלי אבן. מניחים שכלים אלו הם נדבותיהם של מלכי מצרים לאלי גבל, דהיינו בעלת וח'ע'י'תאו. מהמחצית הראשונה של האלף השלישי לפסה"נ היה הנמל של גבל מוקד של סחר ימי משגשג בין מצרים ובין סוריה. כבר בזמנו של המלך ח'סֶחְמֶן, במאה העשרים ושבע או העשרים ושמונה לפסה"נ, ייבאו המצרים שרף ומוצרים אחרים של עץ ה־š המפורסם, הגדל בלבנון. במסילה הרמה המובילה לפירמידה של אוֹנֶס ובמקדש של המלך סאחורע שרדו תבליטים של אניות ים נושאות כנענים למצרים, לכאורה מגבל.

נציג עתה את מסקנותינו. יש טקסטים שמיים משולבים בתוך הלחשים שבכתבי הפירמידות. הטקסטים האלה, שמומחה עולמי למגיה מצרית לא הבין אותם ושרוב המתרגמים דילגו עליהם, מתאימים להקשרם הספרותי בתוך כתבי הפירמידות,

ואפילו מבהירים אותו, לפחות בארבעה מקרים: (1) ההצהרה המצרית "בעלת את שתי שומרות הסף" מעוררת שאלות שאפשר לענות עליהן רק בעזרת ההקשר השמי. (2) ההודעה המצרית שנחש ארסי מיהר אל "בית אמו" היא משמעותית יותר למי שיודע שממש לפני כן אמרה אס־נחש "בוא ביתי". שיעור הצירוף השמי "ביתי" הוא "בית אס־נחש", ושיעור הצירוף המצרי "בית אמו" הוא "בית אם הנחש", ואין לך התאמה גדולה מזו. (3) הכינוי המצרי Kbnw ('גבלים') לנחשים הבורחים לא יובן אלא למי שיודע שאס־נחש, בעלת שם שמי, גירשה את הנחשים האלה בשפת גבל. (4) הפנייה "אתה שסילקה אותך אמך" לא תובן אלא למי שהבין את הפקודה השמית בשורה הקודמת.

הטקסטים השמיים מתאימים גם להקשר התרבותי והארכאולוגי. בתקופת הממלכה הקדומה היו קשרי מסחר הדוקים בין מלכי מצרים ובין מלכי גבל וכוהניה. כוהני גבל השאירו את טביעות אצבעותיהם בשני קובצי הלחשים, שהרי האל הגבלי ח'עי-תאו נזכר בלחש המופיע בשניהם. ייבוא המגיה מחוץ לארץ מתועד כנראה כבר לפני תקופת הפירמידות, וכל שכן לאחריה. ואצטט שוב מג'רלדין פינץ':

מאמצע האלף השני לפני הספירה והלאה שדים בעלי שמות זרים שכיחים למדי בטקסטים מגייים מצריים. הם בדרך כלל יצורים עוינים [...] ויש צורך לגרש אותם. מכשפים מכוש, מלוב ומסוריה נזכרים בלחשים, אבל כמעט כל השדים הזרים הם בעלי שמות שמקורם בשפות השמיות המדוברות בסוריה וארץ ישראל [...] לחשים נגד השדים האלה מזכירים לעתים אלים סוריים. אחת הטכניקות העיקריות לטיפול באחיזת שדים הייתה למצוא אל חזק במידה מספקת שיוכל לגרש את השד או לפחות לשאת ולתת אתו.⁴

גם בלחשים שלנו היצורים העוינים הם שמיים, וכן האלים הקרואים לגרש אותם. הנחשים הם מגבל והאל ח'ע-תאו אף הוא מגבל. המקור המדויק של ריר-ריר אינו ידוע, אבל יש לה שם שמי.

מבחינה לשונית מקור גבלי מתקבל על הדעת. לשון הלחשים קרובה לכנענית של אל-עמארנה ולדיאלקטים הכנעניים המאוחרים יותר, כגון פניקית (כולל גבלית) ועברית. יש ארבע תכונות משותפות: נשילת הה"א בעתיד של הפעיל (תמית במקום תהמית); הידמות הנו"ן של מילת היחס מן (מריר-ריר במקום מן-ריר-ריר); המעתק הכנעני (הנו ואנו); ושימוש במי במקום מן. מסתבר אפוא שבאלף השלישי לפסה"ג הייתה כבר קיימת השפה הקדם-כנענית, שתוצאותיה הידועות הן הפניקית והעברית ואחיותיהן. מרשים מאוד מספר המילים המשותפות ללחשים ולמקרא: נטה, אתה, המית, ראה, קבב, קו, אם, דוד, ארי, בית, טוב, ריר, פה, אף, יד, פות, מי, נא, מן, ב".

4. פינץ' (לעיל הערה 2), עמ' 45.

הטקסטים האלה קדומים בהרבה מכל שאר הטקסטים השמיים המערביים שבידינו. הפירמידה של אונס היא מן המאה העשרים וארבע לפסה"נ, בת זמנם של הטקסטים הרצופים הקדומים ביותר בשמיית מזרחית, דהיינו אלה שבאכדית עתיקה ואבלאית. הפירמידה הזאת נותנת לנו רק *terminus ante quem*. המומחים קבעו שלשון כתבי הפירמידות ארכאית יותר מן הלשון של הטקסטים החילוניים מהתקופה ההיא, אבל לא ברור בכמה להקדים אותם. לפי הרטוויג אלטנמילר (Altenmüller) הלחשים הם כתבי הפירמידות הקדומים ביותר, והם עולים עד למאה השלושים לפסה"נ. ואכן נדבות מלכי מצרים לאלי גבל מתחילות עם המלך ח'עֶסְקֹ'מֹי, במאה העשרים ושבע או העשרים ושמונה לפסה"נ, ויש חוקרים הטוענים שהסחר הימי בין מצרים לגבל היה קיים כבר באמצע האלף הרביעי לפסה"נ. מצד שני גימס אלן סבור שה-*terminus post quem* של רוב כתבי הפירמידות הוא תקופת המלך מנכאורע במאה העשרים וחמש או העשרים ושש לפסה"נ. את ה-*terminus ante quem* של טקסטים אלו הוא קובע באמצע השושלת החמישית, שלדעתו היא בתחילת המאה העשרים וארבע לפסה"נ. הטקסטים האכדיים הרצופים הראשונים הם מאמצע המאה העשרים וארבע לפסה"נ. הארכיון של אבלה (Ebla) גם הוא מאמצע המאה העשרים וארבע לפסה"נ או מאוחר יותר. אם כן מסתבר, שאפילו לפי שיטתו של אלן הלחשים שלנו הם הטקסטים השמיים הרצופים הקדומים ביותר שהגיעו אלינו.

שנת 2008 היא שנת יובל חשובה במחקר כתבי הפירמידות, מאה שנה להופעת המהדורה הבסיסית של הלחשים שדנו בהם.⁵ מהדורה זו מבוססת על חמש פירמידות. אם הצלחנו להראות שיש טקסטים כנעניים בחמש הפירמידות האלה, הצלחנו גם לתת פירוש חדש לנבואת ישעיהו "ביום ההוא יהיו חמש ערים בארץ מצרים מדברות שפת כנען".

5. K. Sethe, *Die Altaegyptischen Pyramidentexte*, I, Leipzig 1908, pp. 133–135, 219–220, 222–223

